

MUAMER HODŽIĆ
(Sarajevo)

HADIM HAJDAR-PAŠA:
ZABORAVLJENI VEZIR SULTANA SULEJMANA
ZAKONODAVCA

Sažetak

U literaturi koja se bavi historijom Osmanske države susreće se veliki broj ličnosti koje su obnašale visoke dužnosti, a o čijem se životu i radu zna vrlo malo ili gotovo ništa. Ovaj rad ima za cilj, na temelju dostupnih podataka iz različitih izvora, predstaviti pojedinosti iz života Hadim Hajdar-paše koji spada u spomenutu skupinu osmanskih velikodostojnika. Treba naglasiti da je on pripadao uskom krugu ljudi koji su zvanično predstavljali sami vrh vlasti i to u vrijeme vladavine sultana Sulejmana. Prema sudu većine historičara to je vrijeme kada je Osmanska država bila na vrhuncu moći. Hadim Hajdar-paša je na osmanski dvor dospio kao mladić i nakon višegodišnjeg obrazovanja imenovan je na značajne dvorske dužnosti, a kasnije i na visoki položaj trećeg kube vezira. S tog položaja je smijenjen zbog optužbi da je podržavao princa Mustafu. Nakon izvjesnog vremena ponovo je angažiran u upravnoj službi. Prvo je imenovan na mjesto smederevskog, a malo kasnije je premješten na položaj hercegovačkog sandžakbega što mu je bila i posljednja dužnost u karijeri. Pošto je Hajdar-pašin odnos s velikim vezirom Rustem-pašom presudno utjecao na njegovu političku karijeru i odredio njen pravac u radu je analizirano i to pitanje.

Ključne riječi: Hadim Hajdar-paša, kapuaga, kube vezir, Rustem-paša, smederevski sandžakbeg, hercegovački sandžakbeg, Haydarpaša.

U literaturi koja se bavi historijom Osmanske države susreće se veliki broj ličnosti koje su obnašale visoke dužnosti, a o čijem se životu i radu zna vrlo malo ili gotovo ništa. Hadim Hajdar-paša je bio jedan od takvih. O njegovom životu i radu postoji malo podataka, premda se već na osnovu poznatog može vidjeti kako je riječ o značajnom i utjecajnom osmanskome velikodostojniku koji je nosio titulu paše u periodu kada to nije bio čest slučaj.

Prva konkretnija saznanja o Hajdar-paši nalazimo kod Pečevije, koji je zabilježio da je bio kapuaga i da se na političkoj sceni pojavio s titulom vezira.¹ U vrijeme kada je princ Mustafa pogubljen (1553.) skinut je s položaja pod optužbom da je bio naklonjen princu. Govoreći o karakteru i ličnim osobinama Hajdar-paše, Pečevija navodi kako je bio *kulturan, lijepog razgovora, ugodan sabesjednik i u svakom pogledu jedna ispravna osoba.*²

Slični podaci mogu se pronaći i na drugom mjestu gdje se, između ostalog, navodi kako je bio jedan od aga bijelih evnuha te da je odgoj i obrazovanje stekao na sultanovom dvoru, gdje je dospio do zvanja kapuage. Nakon toga je postao vezir kupole (kubbe-i vezir). Smijenjen je s dužnosti trećeg vezira 1553. godine.³ Kasnije mu je dodijeljen Hercegovački sandžak kao mirovina. Umro je 1. januara 1564. godine (16. 05. 971. h.). Bio je učena i plemenita ličnost.⁴

Pozivajući se vjerovatno na iste izvore, Bašagić iznosi slične informacije o tome da je Hajdar-paša odgojen i obrazovan na dvoru, te da je dostigao najviša dvorska zvanja. I on navodi kako je postao vezir na Visokoj Porti te da je umirovljen, ne spominjući razloge umirovljenja. Za razliku od prethodnika, Bašagić tvrdi da je Hajdar-paša porijeklom iz Bosne te da je, osim vakufa u Istanbulu, u Mostaru podigao poznatu ćupriju, koju su Švabe nazvale *Romerbruke, pa je danas svukud poznata*

¹ U nastavku rada, radi prohodnosti teksta, umjesto Hadim Hajdar-paša bit će korišteno ime Hajdar-paša.

² Ibrahim Alajbegović Pečevija, *Historija 1520.-1576*, tom I, (prijevod, uvod i bilješke Fehim Nametak), El-Kalem, Sarajevo 2000, 43. (dalje: Pečevija, *Historija*)

³ Hasan Beyzade Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, cilt II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, 168. Navodi se da je Hajdar-paša postao vezir nakon što je došao iz dvorske službe, te da je umro dok je vršio dužnost sandžakbega (ne spominje konkretno kojeg sandžaka).

⁴ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 2, Kültür Bakanlığı ve Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, Istanbul 1996, 659. (dalje: M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 2)

pod imenom *rimski most*.⁵ On tvrdi kako Hajdar-paša nije nikada bio u Hercegovini, nego da je u njegovo ime vladao Karađozbeg, koji je u Mostaru podigao džamiju u isto vrijeme kad je spomenuti most završen, 1. muharrema 961/1557.⁶ Također, Hajdar-pašinim imenom je prozvan cijeli jedan kotar u Carigradu (Haydarpaša).⁷

Dakle, Hajdar-paša je kao mladić dospio na sultanski dvor gdje je stekao odgoj i naobrazbu, a pridjevska odrednica uz ime (Hadim) ukazuje da je pripadao evnusima. S vremenom je dospio do zvanja kapuage (*kapu ağası*). On je bio nadzornik vanjske dvorske svite, dok je starješina crnih evnuha (*kızlar ağası*) nadzirao unutarnju. Kapuaga je upravljao mnogobrojnim vakufima koji su donosili velike materijalne koristi. On nije bio samo nadzornik već i sultanov opunomoćeni zamjenik u cijelom Saraju. Bio je bliski savjetnik sultanu i posrednik između njega i vanjskog svijeta. Također, bez njegove saglasnosti nijedan posjetilac nije mogao doći pred sultana. Boravio je u Saraju gdje je imao svoje odaje.⁸

Kapuaga je imao i značajnog utjecaja na imenovanje kandidata za obavljanje vojnih i upravnih dužnosti, a dodatno je dobio na važnosti u vrijeme vladavine sultana Sulejmana Zakonodavca. Naime, tada je dobio nadzor nad vakufima u Mekki i Medini, te 70 drugih velikih džamija. Kapuage su mogli biti imenovani i na visoke položaje izvan Saraja kao što su pozicije rumelijskog i egipatskog beglerbega.⁹

⁵ Nažalost, Bašagićeva tvrdnja da je Hajdar-paša rodnom iz Bosne ne može se provjeriti, budući da su izvori na koje se poziva, uništeni zajednom s hiljadama drugih u noći 17. maja 1992. godine, kada je nakon intenzivnog granatiranja Sarajeva stradao Orijentalni institut i skoro sva arhivska građa.

⁶ Napravljen je previd u kalendarskom proračunu pošto 1. muharrem 961/1557. odgovara 7. decembru 1553. po gregorijanskom računanju vremena.

⁷ Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Matica hrvatska, Zagreb 1931, 22. (dalje: S. Bašagić, *Znameniti*)

⁸ O uređenju Saraja više u İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988; *Historija Osmanske države i civilizacije*, priredio E. İhsanoğlu, Orijentalni institut, IRCICA, Sarajevo 2004, 161-183.

⁹ Halil İnalcık, "Kapu aghasi", u: *The Encyclopaedia of Islam*, vol. IV, E.J. Brill, Leiden 1997, 570-571.

Među najpoznatije nekadašnje kapuage ubrajaju se Hadim Ali-paša¹⁰ i Hadim Sulejman-paša¹¹ koji su izgradili veoma uspješne vojne i političke karijere. Obojica su u različitim periodima dospjeli do položaja velikog vezira. Utjecaj kapuage počeo je slabiti krajem 16. stoljeća kada jača harem, a utjecaj glavnog age harema postaje personifikacija te promjene.¹²

Hajdar-paša je imenovan na mjesto kapuage nakon smrti Karabaš Mustafa-age koji je umro 1530-31 (937. h.).¹³ Za razliku od prethodnog razdoblja njegovog života, iz ovog perioda postoji izvjestan broj podataka u kojima se spominje kao kapuaga Hajdar-aga.

Prvi podaci o Hajdar-agi potječu iz 1543. godine kada je učestvovao u vojnom pohodu na Ostrogon. U jednom od osmanskih izvora iz tog perioda zabilježeno je učešće u pohodu kapuage sultanova dvora, Hajdar-age. Njegovo ime bilo je upisano među imenima dvorskih velikodostojnika koji su bili u pratnji sultana Sulejmana.¹⁴

Sljedeća vijest o Hajdar-agi potječe iz mjeseca juna 1546. godine kada se spominje kao jedan od pokrovitelja kandidata, koji su se spremali za neki od ulemanskih poziva – muderisa, muftiju, imama odnosno hatiba. U okviru tzv. mulazemeta šejhul-islam, kazasker i ostali uglednici iz redova uleme kao i utjecajni pojedinci s dvora preporučivali su svršenike medresa za stažiranje, a kasnije i angažman. Osim Hajdar-age koji je tom prilikom preporučio četvoricu kandidata, spominje se sultan Sulejman kao pokrovitelj dvojice, Rustem-paša četvorice, te prinčevi koji su bili pokrovitelji čak za 22 kandidata. Jedan od kandidata kojeg je Hajdar-aga preporučivao za stažiranje kod kazaskera, Mevlana Ali

¹⁰ Hadim Ali-paša je bio tzv. bijeli aga i nakon dvorske službe imenovan je na nekoliko visokih položaja. Bio je beglerbeg Karamana, a potom Rumelije. Dva puta je obnašao dužnost velikog vezira. Umro je na bojnopolju 1511. godine u borbama protiv kizilbaša u blizini Sivasa. Više vidi: Enes Kazazović, *Veliki vezir Gazi Atik Ali-paša (1450?-1511)*, Hadžići 2018.

¹¹ Hadim Sulejman-paša je također bio bijeli aga. Nakon dvorskih službi imenovan je na mjesto admirala osmanske flote. Kasnije je obnašao dužnost anadoljskog beglerbega i beglerbega Egipta. U tom svojstvu je predvodio osmansku flotu prilikom osvajanja Adena u Jemenu 1538. godine. Imenovan je za velikog vezira 1541. i na toj dužnosti ostao do 1543. kada je smijenjen. Više vidi: Erhan Afyoncu, "Süleyman Paşa, Hadım", *İslam Ansiklopedisi*, c.38, Türkiye Diyanet Vakfı, Istanbul 2009, 96-98.

¹² Halil Inalcik, "Kapu aghasi"; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, 354-355.

¹³ M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 4, 1140.

¹⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Kamil Kepeci (KK), d. 1765, 19.

Čelebi, bio je učenik Ebu Suud efendije. Interesantno je navesti kako se među pokroviteljima spominje i safevijski princ Elkas Mirza, koji je tada tražio politički azil kod osmanskog sultana.¹⁵

Hajdar-aga se spominje i u jednom finansijskom izvještaju iz 1546. godine. Riječ je o obračunu plaća za period 27. septembar – 25. decembar 1546. koje su se trebale isplatiti njegovima robovima. U dokumentu se navode imena dvadesetak robova, njihove dužnosti i iznos plaće.¹⁶ Hajdar-aga je na mjestu kapuage ostao skoro sedamnaest godina što mu je pomoglo da stekne važna poznanstva i proširi svoj politički utjecaj.

Hajdar-aga je promoviran u zvanje četvrtog vezira kupole 22. decembra 1547. godine, te mu je dodijeljena titula paše.¹⁷ Na upražnjeno mjesto kapuage imenovan je Mahmud-aga.¹⁸ Nakon svečane ceremonije novopromovirani vezir Hajdar-paša se nastanio na posjedu koji je za života pripadao bivšem velikom veziru Hadim Sulejman-paši.¹⁹

U to vrijeme dužnost velikog vezira obnašao je Rustem-paša²⁰, drugi vezir bio je Ahmed-paša, a treći Ibrahim-paša, također nekadašnji kapuaga sultanova dvora. Nažalost, o Hajdar-pašinim aktivnostima u svojstvu vezira nema mnogo vijesti. Prvi konkretan podatak o njemu pronalazimo tek u maju 1551. godine. Tada je već bio promoviran u trećeg vezira, umjesto umirovljenog Ibrahim-paše. Spomenute godine

¹⁵ Yasemin Beyazıt, *Osmanlı İlmîyye Mesleğinde İstihdam (XVI.Yüzyıl)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, 91.

¹⁶ İbrahim Metin Kunt, “Kulların Kulları”, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, Hümaniter Bilimler 3, İstanbul 1975, 27.

¹⁷ Veziri kupole ili unutrašnji veziri bili su članovi Sultanskog divana. U ranom periodu Osmanske države postojao je jedan vezir, ali je taj broj vremenom rastao, tako da je u posljednjim godinama vladavine sultana Sulejmana bilo sedam vezira. Nema pisanih tragova na osnovu kojih bi se mogle definirati dužnosti i nadležnosti vezira kupole za razliku od ostalih stalnih članova Divana – velikog vezira, kazaskera, defterdara i nišandžije. Više vidi: *Historija Osmanske države i civilizacije*, 199-213.

¹⁸ M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 3, 907.

¹⁹ M. Tayyib Gökbilgin, “Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar”, *Tarih Dergisi*, 11-12, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1955, 13. bilješka br. 5.

²⁰ Rustem-paša je došao na mjesto velikog vezira nakon incidenta dotadašnjeg velikog vezira Hadim Sulejman-paše s drugim vezinom Deli Husrev-pašom. Naime, njih su dvojica zapali u žestoku svađu koja nije bila primjerena njihovim visokim zvanjima, ni samom mjestu događaja. Zbog toga je sultan Sulejman naredio da se obojica uklone s položaja. Na mjesto velikog vezira, 25. dana mjeseca ramazana 951. godine (10. decembar 1544.), postavljen je Rustem-paša koji je do tada bio treći vezir. *Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, (hiz. Halil Sahillioğlu), IRCICA, İstanbul 2002, 3.

nekadašnji vojvoda Ilija Rareš, sin moldavskog vojvode Petra IV Rareša, prihvatio je islam. Tim povodom su mnogi osmanski velikodostojnici poslali različite poklone. Među njima pronalazimo i ime Hajdar-paše, koji je poslao izvjestan broj skupocjenih komada svilene tkanine protkane zlatom i srebrom.²¹

Hajdar-paša je razvio mrežu kontakata i mnogo dalje od sultanova dvora u Istanbulu. O tome svjedoči jedna usputna vijest koju je zabilježio Hammer, a indicira da je Hajdar-paša imao diplomatske kontakte i na području Erdelja.

Naime, početkom novembra 1551. godine kardinal György Martinuzzi²² je s Castaldom, jednim od Ferdinandovih zapovjednika, opsjedao Lipu i Čanad koje je branio Ulama-paša. Situacija na terenu je bila nepovoljna za Osmanlije jer su imali mali broj branitelja i bili su nedovoljno opskrbljeni. Zbog toga je Ulama-paša ponudio mirnu predaju Lipe i Čanada, pod uvjetom dvadesetodnevnog primirja, slobodnog izlaska vojske i sigurne pratnje. Napadači nisu morali pristati na ovu ponudu, jer su pouzdano znali da je osmanska posada na izmaku snaga. Usprkos tome, Ulama-pašina ponuda je prihvaćena na insistiranje kardinala Martinuzzija.²³

²¹ Petar Rareš IV bio je vojvoda Moldavije u dva navrata, od 1527. do 1538. i od 1541. do 1546. godine. Poslao je svog sina Iliju Rareša na dvor kod sultana 1541. godine kao svojevrsnu garanciju lojalnosti sultanu koju je prethodno iznevjerio. Nakon izvjesnog vremena Ilija je prihvatio islam i odabrao ime Mehmed. Promoviran je u sandžakbega Silistre, gdje je ostao sve do decembra 1559. godine kada je umro. Više o tome: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Onaltıncı Yüzyıl Ortalarında İslamiyeti Kabul Etmiş Olan Bir Boğdan Voyvodası", *Belleten*, c. XVII, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1954, 86.

²² György Martinuzzi odnosno Juraj Utješinović bio je ugarsko-erdeljski državnik hrvatskog porijekla. Bio je u vojnoj službi Ivana Zapolje koji ga je imenovao za savjetnika 1527. godine. Zbog sukoba sa Zapoljinom udovicom Izabelom okrenuo se kralju Ferdinandu I, koji mu je potvrdio titulu velikovaradinskog biskupa i erdeljskog vojvode. Kardinal Martinuzzi je imao političke ambicije koje je nastojao realizirati tako što je balansirao između osmanskog sultana i habsburškog kralja. Zbog toga su oba vladara prema njemu bila sumnjičava. Na kraju je postao žrtva vlastitih ambicija, jer kralj Ferdinand naredio njegovu likvidaciju zbog sumnje u saradnju s Osmanlijama. Više o tome Aleksandra Kolarić, "Juraj Utješinović i njegova politička djelatnost", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, vol. 16, Zagreb 1999, 119-133.

²³ Pogranični incidenti na području Erdelja, kao i političke spletke kralja Ferdinanda I doveli su do sukoba Austrije i Osmanske države. Erdelj je bio vazal Osmanlija, ali je kardinal Martinuzzi, koji je upravljao ovim područjem u ime maloljetnog

Jedan od mogućih razloga za takav kardinalov postupak bilo je Hajdar-pašino pismo koje je uputio Martinuzziu. U pismu je ponudio svoje posredovanje kod sultana kako bi Martinuzzi ponovno zadobio naklonost osmanskog suverena. Mogućnost približavanja sultanu, nakon što se priklonio kralju Ferdinandu, činila se Martinuzziu privlačnom, jer je vjerovatno očekivao osmansku podršku za svoje političke ambicije. Zbog toga je insistirao da se osigura nesmetan izlazak Ulama-paše i njegovih 1300 boraca. I ne samo to, kardinal Martinuzzi ga je bogato opskrbio životnim potrepštinama, darovima i dodijelio mu pratnju.²⁴

Hajdar-paša nije imao priliku realizirati svoju posredničku ulogu jer je kardinal ubrzo nakon ovog događaja ubijen. Martinuzzijeve postupke kralj Ferdinand I je protumačio kao svojevrsni čin izdaje, pa je naredio da se kardinal likvidira. Nažalost, ostaje nepoznato odakle je Hajdar-paša poslao pismo kardinalu – je li ono napisano u Istanbulu ili se Hajdar-paša zbog političkih i vojnih prilika tih dana nalazio u Erdelju. S obzirom na to da je Hajdar-pašina posrednička ponuda bila vremenski podudarna s događajima oko Ulama-paše i njegovog oslobađanja iz opsade, čini se vrlo vjerovlatnim da se Hajdar-paša nalazio među vojnim odredima koji su 1551. godine djelovali na tom području.

Postavlja se pitanje o poznanstvu Hajdar-paše i kardinala Martinuzzija. Naravno, prvo što pada na pamet jeste mogući diplomatski kontakt putem ustaljene prakse susreta osmanskih velikodostojnika sa stranim izaslanstvima. Susreti u Istanbulu su organizirani po različitim osnovama, počevši od mirovnih pregovora do traženja sultanove podrške za određene političke ambicije. Osim navedenog, treba spomenuti kako je Hajdar-paša vodio velike trgovačke poslove koji su se odvijali na crnomorskom području kojem je gravitirao i Erdelj.²⁵ Martinuzzi je dugo vremena bio veoma utjecajan na dvoru Ivana Zapolje i ne bi bilo iznenađenje, ako bi se utvrdilo, da je osim političkih kontakata imao i trgovačke veze s Osmanlijama, a u ovom slučaju s Hajdar-pašom.

Ivana Sigismunda, podigao narod nastojeći da se ujedini s dijelovima Ugarske koji su priznavali kralja Ferdinanda I. Rumelijski beglerbeg Mehmed-paša Sokolović započeo je vojne operacije po Banatu 1551. godine, a sljedeće godine mu se pridružio drugi vezir Ahmed-paša. Tokom 1552. godine osvojili su više gradova, među kojima i Temišvar. Više o tome *Istorija Osmanskog carstva*, priredio R. Mantran, Clio, Beograd 2002, 181-183; Geza Palffy, *Povijest Mađarske – Ugarska na granici dvaju imperija (1526.-1711.)*, Meridijani 2010, 38-41.

²⁴ Joseph von Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) carstva I*, Zagreb 1979, 448. (dalje: Hammer, *Historija*)

²⁵ T. Gökbilgin, "Rüstem Paşa ve Hakkında İhtamlar", 12-15.

Sljedeći podatak o Hajdar-paši datira iz augusta 1553. godine, kada su ga posjetili *članovi diplomatske delegacije koja je zastupala interese kralja Ferdinanda I.*²⁶ Izaslanici bečkog kralja htjeli su, između ostalog, zadobiti i Hajdar-pašinu naklonost, budući da su došli pregovarati o produženju mirovnog ugovora.²⁷ Nakon što su svoje poklone predali sultanu Sulejmanu, velikom veziru Rustem-paši, emisari su 27. augusta u večernjim satima posjetili i Hajdar-pašu. Tom prilikom su mu poklonili čuvene venecijanske kristalne čaše, sat i izvjesnu količinu florina.²⁸ Ova posjeta se može protumačiti i kao očit pokazatelj tadašnjeg političkog ugleda i utjecaja Hajdar-paše.

Međutim, to nije bila samo diplomatska posjeta, s ciljem mirovnih pregovora i zaključenja sporazuma. Antun Vrančić, jedan od uglednih članova ove delegacije, imao je zadatak prikupiti relevantne informacije koje su mogle poslužiti kralju Ferdinandu I u političkim i vojnim odnosima s Osmanlijama.²⁹ Vrančić je bio obučen da se služi šiframa prilikom sastavljanja dokumenata koji su sadržavali povjerljive informacije do kojih je dolazio u svojim diplomatskim misijama. U njegovoj rukopisnoj ostavštini, koja se čuva u Nacionalnoj biblioteci Széchényi u Budimpešti, nalaze se različita imena i pojmovi koji su, u obavještajnom

²⁶ Više o tome Hammer, *Historija*, 464-466.

²⁷ Sukobi u Erdelju bili su posljedica sultanove reakcije na sporazum kralja Ferdinanda I i erdeljske kraljice Izabele, po kojem se ona uz odrekla Erdelja uz izvjesnu naknadu. Nakon što su Osmanlije osvojile Temišvar 1552. godine, na proljeće sljedeće godine sklopljeno je šestomjesečno primirje. Ova delegacija je imala zadatak da sklopi novi mirovni sporazum prije isteka starog.

²⁸ Frédéric Hitzel, "De la clepsydre à l'horloge. L'art de mesurer le temps dans l'Empire ottoman", u: *Les Ottomans et le temps*, Brill, Leiden-Boston 2012, 26.

²⁹ Antun Vrančić je još kao mladić otišao iz rodnog Šibenika u Ugarsku. Diplomatsku karijeru počinje 1530. kad ga je Ivan Zapolja imenovao ličnim sekretarom. U burnim vanjsko-političkim događajima, ali i unutarnjim previranjima u Erdelju, nakon smrti Ivana Zapolje 1540, Vrančić počinje dolaziti u sukob s kardinalom Martinuzzijem, glavnim savjetnikom kraljice Izabele. Njihov politički odnos stalno je oscilirao, jer su živjeli čas u prijateljstvu, čas u žestokim svađama i mržnji. Zbog toga Vrančić 1549. godine prelazi u Beč kod Ferdinanda I. koji ga imenuje biskupom pečujskim i svojim savjetnikom. Godine 1553. učestvovao je u delegaciji koja je pregovarala o mirovnom sporazumu sa sultanom Sulejmanom. Vrančić je proveo pune četiri godine u toj važnoj misiji u Istanbulu. Više vidi: *Hrvatski latinisti = Croatici auctores qui latine scripserunt : I : iz latiniteta 9-14 stoljeća : pisci 15. i 16. stoljeća = ex monumentis latinis saec. IX-XIV : auctores saec. XV et XVI /*, (prired. Veljko Gortan, Vladimir Vratović) Matica hrvatska, Zagreb 1969, 601-663; Michael B. Petrovich, "The Croatian Humanists and the Ottoman Peril", *Balkan Studies*, XX, 1979, 257- 273.

smislu, bili važni za bečki dvor. U najstarijem i najmanjem šifrniku, kojeg je Vrančić koristio prilikom boravka u Istanbulu 1553. godine, kao obavještajno važne ličnosti, osim sultana bila su i četiri vezira, među kojima je tada bio i Hajdar-paša.³⁰

Ubrzo nakon tog susreta Hajdar-paša se priključio sultanu Sulejmanu, koji je krajem augusta 1553. godine krenuo u pohod na Nahčivan. Na ovom pohodu se desio niz događaja koji su doveli do Hajdar-pašine smjene. Naime, sultan je krenuo da se priključi glavnini vojske na nagovor velikog vezira koji mu je javio kako vojska na terenu očekuje da princ Mustafa preuzme vodstvo čime bi Sulejmanova vlast bila dovedena u pitanje. Zbog toga je sultan Sulejman odlučio da energično djeluje i osujeti takvu mogućnost. U tom smislu je naredio da se pogubi princ Mustafa. Nakon što je ova naredba izvršena i princ pogubljen, vijest o tome se brzo proširila među vojskom. Došlo je do velikog nezadovoljstva, naročito među janičarima. Oni su zahtijevali da se kazni veliki vezir Rustem-paša, koga su smatrali odgovornim za sudbinu princa Mustafe. Zbog novonastale situacije veziri su se okupili na divanu, koji je prekinuo čehaja kapuage izvijestivši prisutne kako je sultan odlučio smijeniti velikog vezira Rustem-pašu i trećeg vezira Hajdar-pašu. Na položaj velikog vezira postavljen je drugi vezir, Ahmet-paša.³¹

Busbecq, nizozemski diplomata u službi bečkog dvora, zabilježio je kako je bilo rašireno uvjerenje da je Rustem-paša sultanu predložio vlastitu smjenu kako bi ublažio veliko nezadovoljstvo vojske zbog nasilne smrti princa koji je uživao njihovu veliku podršku.³²

Smjena Hajdar-paše je prošla tiho i nije bila predmet većih analiza. Ne ulazeći u detalje Hajdar-pašine smjene, Pečevija je šturo zabilježio kako je on skinut s vezirskog položaja zbog naklonosti princu Mustafi.³³ Više detalja o toj smjeni nalazimo u izvještaju anonimnog venecijanskog diplomate, koji je naveo kako je u kritičnim trenucima prije dolaska princa Mustafe u očev šator doletjela strijela kao upozorenje da se udalji i vrati. Prema njegovoj verziji događaja, Hajdar-paša je poslao upozore-

³⁰ Milenko Lončar – Diana Sorić, “Pismom protiv nepoželjnih čitatelja III: Vrančićeva pomagala za kodiranje”, *Colloquia Maruliana* XXV, Književni krug Split – Marulianum, Split 2016, 17-55.

³¹ Hammer, *Historija*, 459.

³² Charles Thornton Forster - Daniell Francis Henry Blackburne, *The life and letters of Ogier Ghiselin de Busbecq seigneur of Bousbecque, knight, imperial ambassador*, vol. 1, C.K. Paul, London 1881, 118-119.

³³ Pečevija, *Historija*, 43.

nje a princ Mustafa je to vjerovatno protumačio kao još jedan pokušaj Rustem-paše da produbi jaz između njega i oca.³⁴

Navodno zbog tih Hajdar-pašinih poteza došlo je do njegove smjene. Međutim, odluka o njegovom uklanjanju bila je relativno blaga u odnosu na ozbiljnost optužbi. Pretpostavimo li da je odluku o njegovoj smjeni donio isključivo sultan Sulejman, onda je to bio znak da je sultan, s obzirom na dugogodišnje iskustvo vladanja, naredio eliminaciju princa Mustafa i njegovih bliskih ljudi kako ne bi poslužili kao sredstvo političke manipulacije, a da naklonost princu nije kvalificirao kao smrtni grijeh. Treba uzeti u obzir i da je Hajdar-paša godinama službovao na dvoru i blisko sarađivao sa sultanom, naročito dok je bio kapuaga Saraja.

Ne treba odbaciti i mogućnost da je na Hajdar-pašinu smjenu utjecao Rustem-paša zbog prethodnih nesporazuma, a da je njegova naklonost princu Mustafi poslužila kao savršen izgovor. Naime, iz sadržaja jedne nedatirane Rustem-pašine žalbe upućene sultanu, može se uočiti otvoreno neslaganje velikog vezira s Hajdar-pašom, ali i drugom dvojicom vezira – Ahmed-pašom i Ibrahim-pašom. Rustem-paša se u predavci žalio na Hajdar-pašu i ostale vezire zbog njihovog sudjelovanja u velikoj trgovini žitom sa strancima. U predavci Rustem-paša nastupa kao zaštitnik državnih interesa i ukazuje na štetne posljedice te trgovine. Njegova frustriranost postupcima svojih vezira bila je tim veća jer im nije mogao ništa, pošto su imali sultanovo pisano odobrenje. Budući da nije mogao spriječiti ovu trgovinu Rustem-paša je pozvao sultana da intervenira.³⁵

Šta se nakon toga desilo ostaje nepoznato, ali je činjenica da su sva trojica vezira i poslije te žalbe ostali na svojim položajima. To znači da su i oni imali snažan položaj na dvoru i da ih se nije moglo tek tako ukloniti ili potčiniti željama velikog vezira.

Dešavanja vezana za princa Mustafu mogu se protumačiti i kao pogodna prilika koju je Rustem-paša iskoristio da se počne rješavati nepoćudnih vezira. Prvo je smijenjen Hajdar-paša koji je, prema svemu sudeći, bio ključna figura u toj skupini ali ne zbog položaja, jer je on u to doba bio četvrti vezir, nego zbog svog utjecaja kojeg je stekao zahvaljujući dugogodišnjem boravku na dvoru gdje je faktički odrastao

³⁴ Zahit Atçil, "Why Did Süleyman the Magnificent Execute His Son Şehzade Mustafa in 1553? / Kanuni Sultan Süleyman Oğlu Şehzade Mustafa'yı 1553'te Neden Boğdurttu?", *Osmanlı Araştırmaları -The Journal of Ottoman Studies*, 48, ISAM, Istanbul 2016, 88-89.

³⁵ M.T. Gökbilgin, "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar", 13-14.

i prošao najviša dvorska zvanja. Ostala dvojica vezira nisu predstavljali toliku smetnju kao Hajdar-paša. Naime, Ahmed-paša je više slovio kao vojnički tip kojem je rukovođenje vojskom i ratovanje bilo bliže nego upravni poslovi, dok je Ibrahim-paša bio u godinama pred mirovinu. Osim činjenice da se velikom veziru zamjerio zbog trgovine žitom, zabilježena je i Rustem-pašina tužba protiv Hajdar-paše u vezi nekog mlina, podnesena 1551. godine. Nažalost, nema detalja o tom slučaju, ali je poznato da je tadašnji rumelijski kazasker Bostan Čelebi presudio u korist Hajdar-paše, što ga je kasnije koštalo položaja.³⁶ Ne treba izgubiti iz vida da je Rustem-paša u relativno kratkom roku od dvije godine, ponovno imenovan na položaj velikog vezira nakon što je njegov prethodnik, Ahmed-paša, pogubljen.³⁷ U međuvremenu je Ibrahim-paša, nekadašnji treći vezir, umirovljen, tako da se Rustem-paša oslobodio prvobitne vezirske postavke koja mu je smetala u rukovođenju državnim poslovima.

Na osnovu navedenog, može se pretpostaviti kako je smjena Hajdar-paše bila rezultat Rustem-pašine politike koja je, između ostalog, imala za cilj uklanjanje visokopozicioniranih osoba koje su mogle predstavljati smetnju u provođenju drugih mjera koje je planirao veliki vezir.

Nakon što je uklonjen s vezirskog položaja, Hajdar-paša je bio bez angažmana nešto više od dvije godine. Nakon toga je ponovo pozvan u službu, te je 17. decembra 1555. godine, imenovan na mjesto smederevskog sandžakbega.³⁸ Iz tog perioda Hajdar-pašinož života postoji vijest kako je neki spahija Husejn htio sagraditi hamam u Nišu i da se za dozvolu obratio tadašnjem smederevskom sandžakbegu Hajdar-paši i niškom kadiji. Na osnovu pisama te dvojice, centralna vlast izdala je

³⁶ Nezih Aykut, "Bostan Çelebi", u: *Islam Ansiklopedisi*, c.6, Türkiye Diyanet Vakfı, Istanbul 1992, 308.

³⁷ Rustem-paša je imao najduži staž na dužnosti velikog vezira u šesnaestom stoljeću (1544-1553. i 1555-1561). Ostao je na vlasti duže od Ibrahim-paše (1523-1536) i Mehmed-paše Sokolovića (1565-1579).

³⁸ Hazim Šabanović, "Grad kao vojno-upravno i privredno središte u XVI i XVII veku" u: *Istorija Beograda 1, Prosveta, Beograd 1974*, 331. Ranije je isti autor, vjerovatno na osnovu tada raspoloživih podataka, naveo da je Hajdar-paša imenovan za smederevskog sandžakbega 19. jula 1556. godine. Vidi: Hazim Šabanović, *Turski izvori za Istoriju Beograda, knj.1, sv. 1. Katatarski popisi Beograda i okoline 1476-1566*, Istorijski arhiv Beograda, 1964, 651; Hajdar-pašino ime su registrirali i drugi osmanisti koji su se bavili tematikom osmanske vlasti u Srbiji. Vidi: Olga Zirojević, *Tursko vojno uređenje u Srbiji 1459-1683*, Istorijski institut, Beograd 1974, 262.

naredbu 20. aprila 1556. godine, kojom je Husejn spahiji dozvoljeno da u Nišu podigne hamam.³⁹

Na dužnosti smederevskog sandžakbega Hajdar-paša nije ostao dugo, jer je već 5. januara 1557. godine izdana naredba o njegovom premještanju na dužnost hercegovačkog sandžakbega.⁴⁰ On je došao umjesto Sinan-paše koji je premješten u Silistru.⁴¹ Na mjesto smederevskog sandžakbega došao je Husejn-beg, bivši sandžakbeg Valone.⁴²

Budući da se Hercegovački sandžak nalazio na zapadnim granicama Osmanske države Hajdar-paša je trebao da, pored redovnih zadataka, komunicira i održava odnose s dubrovačkom vladom i mletačkim vlastima. Naročito jer je tokom 16. stoljeća Jadransko more bilo poprište čestih sukoba kršćanskih i osmanskih pomorskih snaga. U gotovo svim većim sukobima Mletaka i Osmanlija učestvovala su kopnene i pomorske snage, te je područje Hercegovačkog sandžaka predstavljalo važan operativni i logistički centar osmanske vojske. Zbog svega navedenog, uprava nad Hercegovačkim sandžakom do 1580. godine redovno je povjeravana istaknutim ličnostima.⁴³ Kao i njegovi prethodnici, Hajdar-paša je obavljao različite upravne zadatke, počevši od dodjele timara pojedincima pa do pokretanja vojnih akcija s ciljem suzbijanja pobune. Tako je, naprimjer, zabilježeno kako je na osnovu naredbe Hajdar-paše dodijeljen timar novom muslimanu Hasanu, koji je bio rodbina umrlog Sinan-paše.⁴⁴

Dvije godine ranije, 24. januara 1560. godine, Hajdar-paša je dobio naredbu od Porte da pošalje vojnu pomoć Mehmed Hanu, skadarskom sandžakbegu, radi suzbijanja pobune.⁴⁵ U tom smislu naređeno mu je da

³⁹ Dušanka Bojanić, "Niš do Velikog rata 1683", u: *Istorija Niša. Od najstarijih vremena do oslobođenja od Turaka 1878*, knjiga 1, Istorijski institut – Gradina, Beograd – Niš 1983, 128-129.

⁴⁰ BOA, Bab-ı Asafî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS. MHM.d) 2, hukum 1879, 4.3.964 H. (dalje BOA, MHM.d)

⁴¹ BOA, MHM.d 2, hukum 1880, 4.3.964 H.

⁴² BOA, MHM.d 2, hukum 1883, 4.3.964 H.

⁴³ Toma Popović, "Upravna organizacija hercegovačkog sandžaka u XVI veku", *POF*, XII-XIII, Orijentalni institut, Sarajevo 1962-63, 75.

⁴⁴ BOA, MHM.d 4, hukum 1840, 5.5. 968. (22. 01. 1562.). Moguće je da se radi o rođaku Sinan-paše Borovinića koji je kao veliki vezir poginuo u osvajanju Egipta 1517. godine. Osim njega, s ovog područja je bio i Sinan-paša Boljanić, ali je on u vrijeme bio živ.

⁴⁵ Ešref Kovačević, *Muhimme defteri: dokumenti o našim krajevima*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1985, 42. (dalje: E. Kovačević, *Muhimme defteri*)

pošalje hercegovačke spahije i naoružane tvrđavske posadnike.⁴⁶ Čini se kako je Hajdar-paša prije ove naredbe poduzeo akciju širih razmjera o čemu je obavijestio Portu. Naveo je kako su se nemuslimani nekih nahija u Bosanskom, Hercegovačkom, Vučitrnskom sandžaku pobunili i da je on okupio svu vojsku i napao područje koje graniči sa Skadarskim sandžakom. Pošto je bilo optužbi da je Hajdar-paša primijenio prekoračenu silu, on je poslao pismeno obrazloženje Porti u kojem je naveo da su se borbe protiv pobunjenih plemena odvijale na planinskom području, te da je bilo nemoguće kontrolirati postupke vojnika u takvim uvjetima.⁴⁷ Ova pobuna je po svoj prilici uspješno ugušena, jer se u izvorima više ne spominje. Tek nakon pet godina od tih događaja zabilježene su nove bune na prostoru Skadarskog sandžaka.⁴⁸

Kao i njegovi prethodnici, Hajdar-paša je održavao redovne kontakte s Dubrovčanima, o čemu postoji više podataka. U službenim dopisima koje su Hajdar-paši slali Dubrovčani, oslovljavali su ga s izrazima krajnjeg poštovanja – *Illustrissimus Bassa Cherezgovinae*.⁴⁹ Prva vijest o Hajdar-paši i Dubrovčanima potječe već iz 1557. godine, a odnosila se na posjetu uglednog liječnika Amatusa Luzitanusa, koji je došao liječiti Hajdar-pašu.⁵⁰ Nije poznato kakvi su problemi mučili hercegovačkog sandžakbega, ali je posjeta državnog liječnika svakako bila povoljna pri-

⁴⁶ 3 *Numaralı Mühimme Defteri 966–968/1558–1560*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1994, 319-320. (hukum 724, 25.4.967. H.)

⁴⁷ E. Kovačević, *Mühimme defteri*, 42.

⁴⁸ Aleksandar Matkovski, “Dve nepoznate bune u Skadarskom sandžaku iz prve polovine XVI veka”, *Istorijski zapisi*, godina XXIII, knjiga XXVII, 1-2, Titograd 1970, 147-157; Gligor Stanojević, “Borba crnogorskih, brdskih i hercegovačkih plemena protiv turske vlasti, XVI– XVIII” u: *Crna Gora*, Književne novine, Beograd 1976, 176–216.

⁴⁹ Kada je svojevremeno Toma Popović nastojao sačiniti listu hercegovačkih sandžakbegova iz 16. stoljeća nije uspio utvrditi imena svih onih kojih su tu dužnost obnašali. U tim slučajevima je navodio dostupne informacije iz dubrovačkih izvora, kako bi na neki način ukazao i obavijestio javnost o tom sandžakbegu. Tako, naprimjer, Popović navodi kako je na dužnosti hercegovačkog sandžakbega od februara 1557. do novembra 1561. godine bila osoba kojoj nije mogao utvrditi ime, a kojoj su se Dubrovčani obraćali s *Illustrissimus Bassa Cherezgovinae*. Vidi: Toma Popović, “Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku”, *POF*, 16-17/1966-67, Orijentalni institut u Sarajevu, 1970, 96-97.

⁵⁰ Amatus Luzitanus (João Rodriguez) liječnik i profesor medicine. Rođen je u Portugalu kao Jevrej, ali je kasnije prisilno pokršten. Živio je i radio po različitim evropskim gradovima, gdje se bavio profesurom i liječničkom praksom. Između ostalih, liječio je i papu Julija III (1550.). U proljeće 1556. došao je u Dubrovnik gdje je ostao dvije godine. Zbog intriga dubrovačkih liječnika seli se u Solun, gdje

lika da se već na početku uspostave srdačni odnosi između Dubrovčana i Hajdar-paše.⁵¹

Sredinom maja iste godine Hajdar-paša je uputio svog kapidžibašu u Dubrovnik, tražeći od vlade da ga prebaci do Venecije. Hajdar-paša je insistirao da mu se omogući sigurno putovanje, pa su mu Dubrovčani na raspolaganje stavili brod naoružan topovima. I ne samo to, s kapidžibašom je poslan Dživo Gradić, koji mu je trebao pomoći da se lakše snađe u Mlecima.⁵²

Inače, većina sačuvanih vijesti o odnosima s Dubrovnikom tiče se državnih pitanja ili privatnih parnica zbog različitih nesporazuma u trgovačkim poslovima.

Tako, naprimjer, postoji dokument koji sadrži naredbu Porte da se Dubrovčanima omogući nesmetana trgovina različitim vrstama namirnica.⁵³ Dosljedno provođenje ove naredbe bilo je od vitalnog značaja za Dubrovčane, jer su tako mogli osigurati dovoljne količine namirnica za stanovništvo Republike. U drugoj vijesti nailazimo na instrukciju Porte upućenu Hajdar-paši u vezi s raspodjelom dobiti od prodaje soli u Gabeli. Spomenuta instrukcija je bila rezultat novog dogovora Porte i Dubrovčana koji su tražili promjenu raspodjele dobiti od prodaje soli, zbog značajnog povećanja troškova.⁵⁴ Kako je trgovina solju donosila značajne prihode državnoj riznici, Porta je o tome naročito vodila računa i tražila od hercegovačkog sandžakbega da bude posvećen tom pitanju.

U vrijeme Hajdar-pašinog službovanja u Hercegovačkom sandžaku desila su se i dva komplicirana slučaja u kojima su učestvovali Dubrovčani, odnosno dubrovačka vlada. U prvom se radilo o nekom Pavlu, kojeg je dubrovački sud zbog teških optužbi za djela pljačke, tuče i silovanja, dao oslijepiti. Nakon što je izvršena kazna nad njim, slijepi Pavle se, krajem juna 1558. godine, uspio prebaciti na područje Hercegovačkog sandžaka, tj. u Novi. Tužio je Dubrovčane da su mu sudili, iako je on osmanski podanik. Shvatajući ozbiljnost optužbi i moguće posljedice, Dubrovčani su Hajdar-pašinom kapidžibaši stavili na uvid sudsku dokumentaciju i pokazali Pavlovu majku i ostalu rodbinu kao

je ostao do smrti 1568. godine. Više vidi: Risto Jeremić i Jorjo Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*, 2, Beograd 1939, 91-124.

⁵¹ T. Popović, "Upravna organizacija hercegovačkog sandžaka u XVI veku", 118.

⁵² Isto, 108.

⁵³ Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Acta Turcarum (AT), 320. Naredba je izdana sredinom mjeseca zul-qa'de 964. po hidžri (9.septembar 1557. godine).

⁵⁴ Vesna Miović, *Dubrovačka republika u spisima osmanskih sultana*, Državni arhiv u Dubrovniku, Dubrovnik 2005, 165-166.

dokaz da je on njihov državljanin. Čini se da dubrovački argumenti nisu bili dovoljno uvjerljivi, jer je Hajdar-paša Pavlovu tužbu prosljedio u Istanbul.⁵⁵

Nekako u isto vrijeme Dubrovčani su vodili, kasnije će se ispostaviti, dugogodišnji spor s Mahmudom, eminom iz Ledenica.⁵⁶ Spomenuti Mahmud je zbog nekih dugovanja zadržao karavan dubrovačkih trgovaca i oduzeo više od 120.000 akči.⁵⁷ Zbog tog događaja Dubrovčani su se žalili Hajdar-paši.⁵⁸ Neki od osumnjičenika su pobjegli u Veneciju, pa je Hajdar-paša od mletačkih vlasti službeno zatražio njihovu deportaciju.⁵⁹ Slučaj je okončan prije 24. novembra 1564. godine, što se može razaznati iz sadržaja jedne Portine naredbe, u kojoj stoji da je *nedavno* emin Mahmud, prema carskom naređenju, zbog dokazanih zloupotreba i prevara osuđen na progonstvo u Egipat.⁶⁰

Dobro obaviješteni Dubrovčani su znali da je Hajdar-paša veoma utjecajna osoba, kako na dvoru u Istanbulu tako i na drugim važnim mjestima u Carstvu, pa su od njega tražili posredništvo i preporuku. U tom smislu je zabilježena njihova molba iz 1560. godine u kojoj mole Hajdar-pašu da ih preporuči egipatskom beglerbegu. U to doba dužnost egipatskog beglerbega je obnašao Hadim Ali-paša, kojeg je Hajdar-paša

⁵⁵ Porta je poslala naredbu dubrovačkoj vladi da pošalje svog opunomoćenika u Istanbul radi utvrđivanja činjenica. Dubrovčani su zaključili kako ne mogu osporiti Pavlove optužbe, te je Senat donio odluku o njegovoj likvidaciji (trovanje). U Istanbul su poslali nekog Savalaia iz Verone, koji uspješno obavio misiju jer se više ne spominje Pavle ni njegova tužba. Više vidi: *3 Numarali Mühimme Defteri*, (hukum 1166 – 26. ša'ban 967/22.maj 1560.), Toma Popović, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, Srpska književna zadruga, Beograd 1973, 227-228; Zdravko Šundrica, "Otrovi u Dubrovačkoj Republici" u: *Tajna kutija Dubrovačkog arhiva*, 2, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Zagreb - Dubrovnik 2009, 179-180.

⁵⁶ Dubrovčani su punih šest godina tražili Mahmudovu glavu i za to su potrošili hiljade dukata, u novcu i poklonima. Čak je i Senat dao posebne instrukcije poklisarima na Porti kako da govore, ako slučajno nekom od osmanskih velikodostojnika bude sumnjivo zašto se troše toliki novci i darovi.

⁵⁷ *3 Numarali Mühimme Defteri*, (h. 149 – 21. ševval 966/27. juli 1559. i h. 432 – 19. muharrem 967/21. oktobar 1559.)

⁵⁸ Nesporazumi Dubrovčana i ledeničkog emina Mahmuda postojali su i prije tog događaja o čemu svjedoči tajna odluka Senata od 13. jula 1558. godine u kojoj stoji uputa da se postupi *protiv Mahmuda emina iz Ledenica, kao čovjeka koji pravi loše usluge našoj domovini, tako da otrovom bude uklonjen iz broja živih ...* Više o tome u: Z. Šundrica, "Otrovi u Dubrovačkoj Republici", 177.

⁵⁹ Maria Pia Pedani, *Dalla frontiera al confine*, Università Ca' Foscari, Venezia 2002, 62.

⁶⁰ E. Kovačević, *Mühimme defteri*, 189-190.

izgleda dobro poznao, pogotovo jer su obojica pripadali skupini bijelih evnuha.⁶¹

Kad je riječ o odnosu Hajdar-paše i Dubrovčana, iz svega navedenog može se zaključiti da su bili korektni i da im paša nije zadavao problema u svakodnevnim poslovima. Ako se neki spor između Dubrovčana i lokalnih stanovnika nije mogao riješiti na sudu u Foči, gdje je Hajdar-paša rezidirao, onda je to prosljeđivao na Portu. Isto tako, bio je neumoljiv kad je trebalo štititi interese Carstva, naročito kad je bilo potrebno nametnuti zabranu izvoza pojedinih artikala. U tim slučajevima nije pravio izuzetke.⁶²

U vrijeme mira Osmanlije su imale dinamične trgovačke i diplomatske odnose s Mlečanima. Pošto je ovaj dio Osmanske države graničio s Mlecima to se odražavalo i na Hercegovački sandžak. Prethodno je spomenuto kako je Hajdar-paša od mletačkih vlasti tražio deportaciju izvjesnih osoba, što ukazuje na činjenicu da su se u doba mira poštovali međudržavni ugovori i diplomatski protokoli. U vrijeme kad je Hajdar-paša bio hercegovački sandžakbeg njihovi odnosi su bili korektni. Ostalo je sačuvano više dokumenata koji svjedoče da je Hajdar-paša, imao diplomatsku korespondenciju s Mlečanima. U nekim od njih stoji kako je svog ćehaju slao u Mletke zbog nabavke različitih artikala, počev od riže i soli, pa do skupocjenih tkanina.⁶³

Na mjestu hercegovačkog sandžakbega Hajdar-paša je ostao do novembra 1561. godine. Nakon toga se povukao u svoju rezidenciju u Istanbulu. Nema vijesti da je aktivno učestvovao u drugim državnim poslovima. Umro je 1. januara 1564. godine u Istanbulu.⁶⁴

⁶¹ T. Popović, "Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku", 97. Dubrovački trgovci su imali znatnih problema u lukama Egipta jer su i druge države poput Katalonije, Đenove i Venecije imale svoje ekonomske i političke interese. Dubrovčani su na sve načine nastojali uspostaviti dobre odnose s osmanskim dužnosnicima u Egiptu, jer su trgovina i poslovanje u ovom dijelu svijeta donosili ogroman profit. Više vidi: Bogumil Hrabak, "Konzularna služba u Dubrovčana u Aleksandriji u XV i XVI stoleću", *Historija zbornik*, 31-32, Povijesno društvo Hrvatske, Zagreb 1978-79, 213-252.

⁶² *3 Numarali Mühimme Defteri*, (h. 1479 – 21. zul-ka'de 967/19. avgust 1560), 655.

⁶³ M. Tayyib Gökbilgin, "Kanuni Sultan Suleyman devrine ait Bosna ve Hersek ile ilgili Venedik Arşivi'ndeki Türkçe Belgeler Hakkında", *Tarih Dergisi*, sayı 32, Istanbul 1979, 329; T. Popović, "Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku", 97; M. Tayyib Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Koleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler", *Belgeler*, cilt V-VIII, sayı 9-12, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1968-1971, 34.

⁶⁴ M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 2, 659.

HAJDAR-PAŠIN VAKUF I NJEGOVI POSJEDI

Hajdar-paša je iza sebe u Istanbulu ostavio kompleks građevina koji se sastojao od hamama, javne česme, džamije i medrese. Njegov hamam na Fatihu – Zeyrek mahala – sagradio je Mimar Sinan. Ovo je tzv. čifte hamam koji je sagrađen tako da su ga istovremeno, ne smetajući jedni drugima, koristili i muškarci i žene. Nije poznat tačan datum njegove izgradnje.⁶⁵ Javna česma koju je Hajdar-paša dao uvakufiti izgrađena je 1559-60, kako to sugerira tekst tariha iznad nje.⁶⁶

Medresa je završena tek 1569. godine, premda su i prije te godine imenovani muderisi. Tako je u mjesecu julu 1566. godine (muharrem 974. h.) na mjesto muderisa imenovan neki Bedreddin Mahmud. U februaru 1568. godine (ša'ban 978. h.), *kad se srušio dio terase u medresi koja se još uvijek gradila, na upražnjeno mjesto muderisa imenovan je Remzizade Ali Efendi.*⁶⁷

Kada se završila gradnja Hajdar-pašine džamije nije poznato, ali je to svakako bilo prije 1569. godine, kada se spominje džamijski arhiv u kojem su bili zabilježeni, između ostalog, i podaci o prvim muderisima istoimene medrese.⁶⁸ Džamija je bila locirana iza zgrade Hajdar-pašine medrese. Danas je džamija u potpunosti srušena, i na toj lokaciji postoji samo zemljišna parcela.⁶⁹

Osim navedenih objekata koje je dao uvakufiti, Hajdar-paša je imao i mulkovna dobra koja je za života uživao. Tako je, naprimjer, imao zemljišni posjed na Uskudaru koji je Mimar Sinan pretvorio u čuveno izletišta dvorjana u vrijeme sultana Sulejmana. U defterima je taj zemljišni posjed na Uskudaru prvi put spomenut 1564. godine i registriran je kao *Hajdar-pašina bašta.*⁷⁰

⁶⁵ *Mimar Sinan: hayati, eseri*, (hazır.) Rıfkı Melül Meriç, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1965, 46.

⁶⁶ Mehmet Nermi Haslan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 3, Üsküdar Belediyesi 2001, 1283.

⁶⁷ M.S. Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, 174-175.

⁶⁸ Mübahat S. Kütükoğlu, “1869’da faal İstanbul Medreseler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 4-5, İstanbul 1974, 331.

⁶⁹ Ahmad Masri, *Haydar Paşa Medresesi'nin Restorasyonu ve Yeniden Kullanımı için bir Öneri*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul decembar 2017, 80. (neobjavljeni magistarski rad)

⁷⁰ BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d), nr. 17256/971 (1564), p. 21-30. Citirano prema Murat Yıldız, “Bahçeden Kışlaya Üsküdar Bahçesi”, u: 3.

U mjestu Yalakabad (Yalova) Hajdar-paša je imao dva sela. Seydi Bey selo je Hajdar-paša dobio u posjed krajem oktobra 1547. godine, a zatim ga prodao princezi Mihrimah, da bi ga ona poslije pridružila vakufu svoga supruga Rustem-paše. Isto se dogodilo i s drugim selom – Kara Kilise. Hajdar-paša je oba sela prodao između 29. maja i 7. juna 1558. godine.⁷¹ Osim navedenog, Hajdar-paša je uživao i prihode s nekih imanja u okolici Beograda.⁷² Vjerovatno je ova imanja stekao dok je obnašao dužnost smederevskog sandžakbega.

Postoji tvrdnja kako je Hajdar-paša u Mostaru podigao poznatu ćupriju na Radobolji, koja je među lokalnim stanovništvom bila poznata kao *Stara*, odnosno *Kriva ćuprija*.⁷³ Inače, oko gradnje ove ćuprije postoje i druga mišljenja, poput mišljenja H. Hasandedića koji je tvrdio kako je *mali kameni most na rijeci Radobolji poznat pod imenom Kriva ćuprija* vakuf Čejvan-ćehaje. Svoju tvrdnju je temeljio na sadržaju vakufname koju je Čejvan-ćehaja sačinio 1558. godine.⁷⁴

No, u tekstu Čejvan-ćehajine vakufname, stoji:

” ... (Ta sredstva će se također trošiti) **na popravak mosta koji se diže iznad rijeke poznate pod imenom Radobolja, u kadiluku Mostar, u blizini mlinice Šemsi-ćehaje.**⁷⁵

Istina, most se spominje u vakufnami, ali se ne navodi ime dobrotvora koji ga je sagradio. Ovo je važno istaći, jer je uobičajena praksa bila da se spomenu imena dobrotvora koji su gradili mostove kao vlastite zadužbine. Ovaj most je spomenut u dvije mostarske vakufname (Čejvana-ćehaje i Nesuh-age Vučjaka) ali samo kao *Most na Radobolji*. Neki pretpostavljaju da je taj most ranije sagrađen novcem iz državne blagajne, te se zbog toga označavao kao most na Radobolji.⁷⁶ Ovo posljednje

Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu bildirileri, 25-26 Mayıs 2015, İstanbul 2015, 380.

⁷¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), Defter 648, no: 43, 93. Citirano prema Hacı Ahmet Arslan Türk, *Bir Bürokrat ve Yatirimci Olarak Kanuni Sultan Süleyman'in Veziriazami Rüstem Paşa*, İstanbul 2011. (neobjavljena doktorska teza)

⁷² H. Šabanović, *Turski izvori za Istoriju Beograda*, 651.

⁷³ S. Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci*, 22.

⁷⁴ Hivzija Hasandedić, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Veselin Masleša, Sarajevo 1980, 109-110.

⁷⁵ Muhamed A. Mujić, “Vakufnama Čejvan-ćehaje, sina Abdurahmanova”, u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Orijentalni institut u Sarajevu, 1985, 121.

⁷⁶ Muhamed A. Mujić, “Krivi most na Radobolji u Mostaru”, *Naše starine*, II, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1954, 213- 216.

mišljenje je najlogičnije, pogotovo ako se ima u vidu strateška važnost mosta za lakši saobraćaj ljudi i roba na širem području Mostara. Dakle, najvjerojatnije je taj most bio izgrađen mnogo prije dolaska Hajdar-paše, ali ga je on državnim novcem svojevremeno obnovio. Na temelju toga su neki ustvrdili da je to Hajdar-pašin vakuf.⁷⁷

U prvi mah se činilo kako Hajdar-paša nije imao svojih vakufa u Hercegovačkom sandžaku. Na ovu pomisao navodila je i činjenica da u defteru iz 1585. godine nema registriran nijedan objekat koji se veže za njegovo ime kao osnivača. Jedini spomen na njega bila je bilješka u kojoj stoji da je u Hadži Mustafinoj mahali u Foči živio Behram, oslobođeni rob Hajdar-paše.⁷⁸

Međutim, u defteru iz 1701. godine zabilježeno je da Hajdar-paša ima svoj vakuf u selu Vinjani u nahiji Posušje. U defteru stoji sljedeća bilješka:

*SELO VINANI*⁷⁹

Časna džamija u ruševnom stanju. To je vakuf umrlag Hajdar-paše. Iako je vakuf imao novca, on je nestao.

*Školska zgrada (muallimhane). U ruševnom stanju i ona je vakuf spomenutog.*⁸⁰

Ova defterska bilješka je nepobitan dokaz da je Hajdar-paša i u Hercegovini iza sebe ostavio vakufske objekte i novac kojim se finansirao njihov rad i održavanje. Ostaje otvoreno pitanje zašto je Hajdar-paša podigao spomenute objekte u ovom selu. Moguća su najmanje tri razloga:

- podizanje vakufskih objekata ima veze s njegovim porijeklom, te je tako htio ostaviti spomen na sebe

⁷⁷ Interesantno je primijetiti kako su neki autori ponudili i treće mišljenje u kojem se kaže da je most na Rodobolji izgrađen kao rezultat dogovora Čejvan-čehaje i Nesuh-age Vučjaka, jer je spomenut u obje vakufname. Više o tome Hatidža Čar-Drnda, *Nastanak Mostara: urbani i demografski razvoj grada do kraja 16. stoljeća*, Orijentalni institut, Sarajevo 2014, 136-137.

⁷⁸ *Katastarski popis ejaleta Bosna: opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*, dešifrirao i sa osmansko-turskog preveo i naučno obradio Ahmed S. Aličić, Dobra knjiga, Sarajevo 2014, 6.

⁷⁹ Selo Vinjani nalazi se oko 7 km jugozapadno od Posušja, na putu Posušje—Vir.

⁸⁰ Fazileta Hafizović, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovna, oslobođenih od Mletačke republike 1701. godine*, SKD Prosvjeta, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Orijentalni institut u Sarajevu, Zagreb-Sarajevo 2016, 171.

- iz praktičnih razloga, pošto se selo nalazilo na frekventnoj lokaciji kako bi muslimanski trgovci i putnici imali gdje da obave molitvu, ali i da podstakne razvoj ovog mjesta tako što je podigao i muallimhanu - objekat za poduku i opismenjavanje mlađeg naraštaja
- isključivo zbog potrebe lokalnog stanovništva koje je tražilo od vlasti da im pomogne u organiziranju vjerskog života

Nije moguće utvrditi veličinu ovog sela, odnosno broj domaćinstava u vrijeme Hajdar-paše, ali ni kasnije, jer selo Vinjani nije spomenuto u defteru iz 1585. godine. Prema podacima iz 1701. godine u selu je registrirano sedam nemuslimanskih kuća dok se muslimanski živalj i ne spominje.⁸¹ Pošto je popisom obuhvaćeno područje koje je bilo okupirano od strane Mletačke republike, najvjerovatnije je da su se muslimani ovog sela povukli u unutrašnjost Bosanskog ejaleta. O Hajdar-pašinom vakufu i njegovim objektima u selu Vinjani danas nema ni spomena.

Na kraju se može zaključiti kako je Hajdar-paša imao izuzetno dinamičan život. Na osmanski dvor je dospio izuzetno mlad i to u vrijeme vladavine sultana Sulejmana. Prošao je različita dvorska zvanja i dospio do visokih položaja. Nije bio vojnički tip osmanskog velikodostojnika i zbog toga o njemu nema mnogo vijesti, iako je dugo vremena pripadao najutjecajnijim dvorskim krugovima. Čini se da je više bio okrenut diplomatiji i trgovini.

Hajdar-pašin odnos s Rustem-pašom presudno utjecao na njegovu političku karijeru. Naime, Hajdar-paša je promoviran u zvanje vezira dok je Rustem-paša bio veliki vezir, što bi moglo značiti da je uživao njegovu naklonost. Pogotovo ako se ima u vidu Rustem-pašin utjecaj na sultanove odluke. U događajima oko smaknuća princa Mustafe, obojica su smijenjena s položaja. Nakon što je Rustem-paša ponovo postavljen za velikog vezira, Hajdar-paša je reaktiviran. Više nije imenovan na visoke dužnosti, vjerovatno zbog prijašnjih nesporazuma, jer je dobio mjesto smederevskog odnosno hercegovačkog sandžakbega.

U isto vrijeme u Hercegovačkom sandžaku djelovao je Karađoz Mehmed-beg, Rustem-pašin brat, koji je obnašao dužnost nadzornika sultanskih hasova. Posredstvom svoga brata Mehmed-bega, koji je zbog prirode svoga posla često komunicirao s hercegovačkim sandžakbegom, veliki vezir je mogao imati informacije iz prve ruke o radu Hajdar-paše.⁸²

⁸¹ Isto.

⁸² S obzirom da je za ovu interpretaciju događaja važna tvrdnja o srodstvu Rustem-paše i Karađoz Mehmed-bega, treba skrenuti pažnju na stavove koji to negiraju. Naime, u jednom od svojih radova Gülru Necipoğlu smatra da Karađoz Mehmed-

Interesantno je primijetiti da se Hajdar-paša s položaja hercegovačkog sandžakbega povukao samo nekoliko mjeseci nakon smrti Rustem-paše koji je umro 12. jula 1561. godine.

Ukazivanje na Hadim Hajdar-pašu i njegovo djelovanje na političkoj sceni Osmanske države ima višestruk značaj. Radi se o visoko pozicioniranoj ličnosti na dvoru sultana Sulejmana Zakonodavca o kojoj je vrlo malo napisano i koja je prema nekim tvrdnjama bila porijeklom iz Bosne. Osim toga, njegov životopis predstavlja svjedočanstvo o tome dokle je mogao napredovati *obični čovjek* u osmanskoj političkoj hijerarhiji u *zlatno doba Carstva*.

beg nije brat velikog vezira Rustem-paše i nekadašnjeg admirala osmanske flote Sinan-paše. Svoj stav temelji na analizi teksta tariha Karađoz-begove džamije iz koje je vidljiva razlika u imenima njihovih očeva. Naime, u tarihu Karađoz-begove džamije spominje se njegov otac kao **Abu Sa'adat**, dok je očevo ime ove dvojice **Mustafa**, kako to stoji u Sinan-pašinoj vakufnami. Ne ulazeći u razloge zašto je autor tariha naveo ime Abu Sa'adat, ova tvrdnja je upitna, s obzirom na to da se u službenim spisima najmanje na dva mjesta izričito spominju kao braća.

Dakle, u opširnom defteru za Bosanski sandžak iz 1604. godine na dva mjesta je zabilježeno sljedeće: Čifluk **Sinan-paše**, u posjedu **Hadži Mehmed-bega, brata umrlog Rustem-paše**. (strana 148.)

Na drugom mjestu se kaže Čifluk **Sinan-paše**; zemlje Karađže, Mezida Radinova i zemlje zvane Smijuča, u posjedu **Hadži Mehmed-bega, brata umrlog Rustem-paše** (strana 352.). Ove bilješke dovoljno govore i nema potrebe za njihovim dodatnim tumačenjem kako bi se pobila prethodna tvrdnja. Uporedi Gülru Necipoğlu, "Connectivity, Mobility, and Mediterranean "Portable Archaeology": Pashas from the Dalmatian Hinterland as Cultural Mediators", in: *Dalmatia and the Mediterranean Portable Archeology and the Poetics of Influence*, Brill, Leiden 2014, 322 (podnožna napomena br. 15) i *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia (Monumenta Turcica), Tomus septimus, Serija II, Defteri, knjiga 4, sv. I/1, obradio Adem Handžić, Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo – Orientalni Institut, Sarajevo 2000, 148. i 352.

HADIM HAYDAR PASHA:
FORGOTTEN VIZIER OF SULTAN SULEYMAN THE
LAWGIVER

Summary

In the literature dealing with the history of the Ottoman Empire, there are many important personalities, whose life and work is very little known or completely unknown. This paper aims, based on available data from different sources, to present the details of the life of Hadim Haydar Pasha, who belongs to the aforementioned group of Ottoman dignitaries. It should be emphasized that he belonged to a narrow group of people who officially represented the very top in the power structure at the time of Sultan Suleyman's rule.

In the opinion of most historians, this is the time when the Ottoman state was at the peak of power. Hadim Haydar Pasha was brought to the Ottoman court as a young man, and after having been educated for many years, he was appointed to a significant court office, and later to the high position of the third vizier. He was dismissed for charges of supporting prince Mustapha. After a while, he was recruited as a commander of a sanjak. He was first named as a commander of a sanjak of Smederevo and later was moved to the same position in the sanjak of Herzegovina. Actually, this duty was his last career assignment. Since Haydar Pasha's relationship with the grand vizier, Rustem Pasha has a decisive impact on his career in this paper this issue is also analyzed.

Key words: Hadim Haydar Pasha, Kapi Agha, Chief White Eunuch, viziers of the dome, Rustem Pasha, Haydarpaşa.

PRILOG

PRIJEVOD RUSTEM-PAŠINE PREDSTAVKE SULTANU

Ovo je predstavka nemoćnog roba, koji je prašina pod nogom moga vladara, presvijetlog sultanskog veličanstva, znamenja sreće. Trenutno je jedan od Vaših robova, Hajdar-paša, naredio da se nevjernicima u oblastima Crnog mora prodaje žito.

Ta naredba je naredba našeg presvijetlog sultana. Na osnovu Vaše časne naredbe napisana je i data sultanska odluka (u kojoj stoji) zabrana potajne prodaje ako na Mediteranu, Crnom moru i drugim mjestima ima žita, jer je Crno more glavna žitnica Istanbula (doslovno – istanbulska ostava za hranu).

U slučaju da istanbulske zalihe žita budu prodane nevjernicima, zasigurno će doći do povećane nestašice. Onomad, kad je roba u Istanbul dolazila iz Jedrena grad je pogodila oskudica. Kada bi se registrirao prolaz (robe) iz Crnog mora u Sredozemlje i poduzele različite mjere zabrane i provjere, te zadržale mnoge lađe na moru, bez da se ikom oduzima roba, tada bi u određenoj mjeri bilo blagostanje u gradu (Istanbulu).

Kontrolu je moguće provesti samo s crnomorske strane. Nametnuti kontrolu na sredozemnoj strani nije nimalo lahko. Naročito zato što je prije toga bilo potrebno u Egribozu pripremiti dvopek za potrebe sultanske flote, ali se nije pronašlo žito koje bi za tu svrhu bilo upotrijebljeno. Povrh toga, sada je problematično provesti kontrolu na crnomorskoj strani zbog Vaše prvobitne odluke o dozvoli (nesmetanog prolaza i trgovine). Grad (Istanbul) će neizostavno pogoditi oskudica. Trenutno stanje je tako da se Prijestolnici sreće predočava predstavka. Nije naš posao da nevjernicima, sve dok su neprijatelji naše vjere i države, dajemo robu iz našeg vilajeta i neprijatelja ojačavamo.

Kada bi se zadovoljili da prodaju samo vlastito žito bilo bi dobro, ali oni pod tim izgovorom kupuju od raje i mnogih drugih žito po nižoj cijeni i nevjernicima prodaju po visokoj. Ovo je razlog pa zemlju pogađa velika nestašica. Kamo sreće da žito ne bude blizu grada, i da bude daleko od sredozemne obale. Bilo bi bolje, ako bi se prodavalo na moru.

Nije naš posao da zalihe žita dajemo neprijatelju i ojačavamo ga dok je grad (Istanbul) blizu, dolazak u njega moguć, i dok sirotinja ovog vilajeta ima potrebu za žitom. Ahmed-paša, Ibrahim-paša, Hajdar-paša i aga janičara (zapovjednik janičara) su tražili sudsku odluku da mogu prodavati vlastito žito. Mjesec dana ima kako su Vašem robu dosađivali i uznemiravali ga. Nismo se mogli požaliti ni zemlji pod Vašim blagoslovljenim nogama, (a) časna naredba pripada njegovoj ekselenciji presvijetlom sultanu.

Nadati se da će presvijetli sultan na Carskom divanu svima nama izdati naredbu u pogledu ovog žita koje se prodaje nevjernicima, te da će svi čuti carsku naredbu i po njoj postupati. Ako se izda naredba u pogledu prodaje i mi ćemo se spasiti njihovog dosađivanja, (a) časna naredba pripada njegovoj ekselenciji presvijetlom sultanu zaštitniku svijeta. Neka se izda časna naredba, jer ako je ne bude, Vaš rob neće biti u stanju da se bavi ovim predmetom. Svi će nam prigovarati. Nevjernici s Galate su i prije na različite načine prevarama prodavali platno i iz državne riznice uzeli mnogo kapitala i sad su zbog toga zabrinuti. Prodajom državnog žita neprijateljima mnogo su se okoristili.

Časna naredba pripada njegovoj ekselenciji presvijetlom sultanu.

*Najslabiji siromah Rustem.*⁸³

IZVORI

a) Neobjavljeni

Istanbul:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),

Bab-ı Asaflı Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS. MHM.d),

BOA, MHM.d. 2.

BOA, MHM.d. 4.

BOA, Kamil Kepeci (KK),

KK d. 1765.

Dubrovnik:

Državni arhiv u Dubrovniku (DAD)

Acta Turcarum (AT)

b) Objavljeni

3 *Numaralı Mühimme Defteri 966–968/1558–1560*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1994.

Hafizović, Fazileta, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovna, oslobođenih od Mletačke republike 1701. godine*, SKD Prosvjeta,

⁸³ Prijevod je urađen prema transkripciji dokumenta koju je svojevremeno uradio Tayyib Gökbilgin. Uporedi T. Gökbilgin, “Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar”, 32-33.

- Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Orijentalni institut u Sarajevu, Zagreb-Sarajevo 2016.
- Hasan Beyzade Ahmed Paša, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, cilt II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.
- Katastarski popis ejaleta Bosna: opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*, dešifrirao i sa osmansko-turskog preveo i naučno obradio Ahmed S. Aličić, Dobra knjiga, Sarajevo 2014.
- Kovačević, Ešref, *Muhimme defteri: dokumenti o našim krajevima*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1985.
- Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia (Monumenta Turcica), Tomus septimus, Serija II, Defteri, knjiga 4, sv. I/1, obradio Adem Handžić, Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo, Orijentalni institut, Sarajevo 2000.
- Pečevića, Ibrahim Alajbegović, *Historija 1520.-1576*, tom I, (prijevod, uvod i bilješke Fehim Nametak), El-Kalem, Sarajevo 2000.
- Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, (hzz. Halil Sahillioğlu), IRCICA, Istanbul 2002.

LITERATURA

- Afyoncu, Erhan, "Süleyman Paşa, Hadım", *İslam Ansiklopedisi*, c.38, Türkiye Diyanet Vakfı, Istanbul 2009, 96-98.
- Atçil, Zahit, "Why Did Süleyman the Magnificent Execute His Son Şehzade Mustafa in 1553? / Kanuni Sultan Süleyman Oğlu Şehzade Mustafa'yı 1553'te Neden Boğdurttu?", *Osmanlı Araştırmaları -The Journal of Ottoman Studies*, 48, ISAM, Istanbul 2016, 67-103.
- Aykut, Nezihi, "Bostan Çelebi", u: *İslam Ansiklopedisi*, c.6, Türkiye Diyanet Vakfı, Istanbul 1992, 308.
- Bašagić, Safvet-beg, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Matica hrvatska, Zagreb 1931.
- Beyazit, Yasemin, *Osmanlı İlmîyye Mesleğinde İstihdam (XVI.Yüzyıl)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- Bojanić, Dušanka, "Niš do Velikog rata 1683", u: *Istorija Niša. Od najstarijih vremena do oslobođenja od Turaka 1878*, knjiga 1, Istorijski institut – Gradina, Beograd – Niš 1983.
- Čar-Drnda, Hatidža, *Nastanak Mostara: urbani i demografski razvoj grada do kraja 16. stoljeća*, Orijentalni institut, Sarajevo 2014.

- Forster Charles Thornton - Blackburne, Daniell Francis, Henry *The life and letters of Ogier Ghiselin de Busbecq seigneur of Bousbecque, knight, imperial ambassador*, vol. 1, C.K. Paul, London 1881.
- Gökbilgin, M. Tayyib, "Kanuni Sultan Suleyman devrine ait Bosna ve Hersek ile ilgili Venedik Arşivi'ndeki Türkçe Belgeler Hakkında", *Tarih Dergisi*, sayı 32, İstanbul 1979, 319-330.
- _____, "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar", *Tarih Dergisi*, 11-12, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1955, 11-50.
- _____, "Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Koleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler", *Belgeler*, cilt V-VIII, sayı 9-12, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1968-1971, 1-151.
- Hammer, Joseph, *Historija Turskog (Osmanskog) carstva 1*, Zagreb 1979.
- Hasandedić, Hivzija, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Veselin Masleša, Sarajevo 1980.
- Haskan, Mehmet Nermi, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 3, Üsküdar Belediyesi 2001.
- Historija osmanske države i civilizacije*, priredio E. Ihsanoğlu, Orijentalni institut, IRCICA, Sarajevo 2004.
- Hitzel, Frédéric, "De la clepsydre à l'horloge. L'art de mesurer le temps dans l'Empire ottoman", u: *Les Ottomans et le temps*, Brill, Leiden-Boston 2012, 13-38.
- Hrabak, Bogumil, "Konzularna služba u Dubrovčana u Aleksandriji u XV i XVI stoljeću", *Historijski zbornik*, 31-32, Povijesno društvo Hrvatske, Zagreb 1978-79, 213-252.
- Hrvatski latinisti = Croatici auctores qui latine scripserunt : I : iz latiniteta 9-14 stoljeća : pisci 15. i 16. stoljeća = ex monumentis latinis saec. IX-XIV : auctores saec. XV et XVI /*, (prir. Veljko Gortan, Vladimir Vratović) Matica hrvatska, Zagreb 1969.
- Inalcik, Halil, "Kapu aghasi", u: *The Encyclopaedia of Islam*, vol. IV, E.J. Brill, Leiden 1997, 570-571.
- Istorija Osmanskog carstva*, priredio R. Mantran, Clio, Beograd 2002.
- Jeremić, Risto – Tadić, Jorjo, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*, 2, Beograd 1939, 91-124.
- Kazazović, Enes, *Veliki vezir Gazi Atik Ali-paša (1450?-1511)*, Hadžići 2018.
- Kolarić, Aleksandra, "Juraj Utješinović i njegova politička djelatnost", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, vol. 16, Zagreb 1999, 119-133.

- Kunt, Ibrahim Metin, "Kulların Kulları", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Hümaniter Bilimler* 3, İstanbul 1975, 27-42.
- Kütükoğlu, Mübahat S, "1869'da faal İstanbul Medreseler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 4-5, İstanbul 1974, 277-392.
- Kütükoğlu, Mübahat S, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- Lončar, Milenko, – Sorić, Diana, "Pismom protiv nepoželjnih čitatelja III: Vrančićeva pomagala za kodiranje", *Colloquia Maruliana*, XXV, Književni krug Split – Marulianum, Split 2016, 17-55.
- Masri, Ahmad, *Haydar Paşa Medresesi'nin Restorasyonu ve Yeniden Kullanımı için bir Öneri*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul decembar 2017, 80. (neobjavljeni magistarski rad)
- Matkovski, Aleksandar, "Dve nepoznate bune u Skadarskom sandžaku iz prve polovine XVI veka", *Istorijski zapisi*, godina XXIII, knjiga XXVII, 1-2, Titograd 1970, 147-157.
- Mimar Sinan: hayati, eseri*, (hazır.) Rıfki Melül Meriç, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1965.
- Miović, Vesna, *Dubrovačka republika u spisima osmanskih sultana*, Državni arhiv u Dubrovniku, Dubrovnik 2005.
- Mujić, Muhamed A, "Krivi most na Rodobolji u Mostaru", *Naše starine*, II, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1954, 213- 216.
- Mujić, Muhamed A, "Vakufnama Ćejvan-ćehaje, sina Abdurahmanova", u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Orijentalni institut u Sarajevu, 1985, 81-94.
- Necipoğlu, Gülru, "Connectivity, Mobility, and Mediterranean "Portable Archaeology": Pashas from the Dalmatian Hinterland as Cultural Mediators", u: *Dalmatia and the Mediterranean Portable Archeology and the Poetics of Influence*, Brill, Leiden 2014, 313-381.
- Palffy, Geza, *Povijest Mađarske – Ugarska na granci dvaju imperija (1526.-1711.)*, Meridijani 2010.
- Pedani, Maria Pia, *Dalla frontiera al confine*, Università Ca' Foscari, Venezia 2002.
- Petrovich, Michael B, "The Croatian Humanists and the Ottoman Peril", *Balkan Studies*, XX, 1979, 257- 273.
- Popović, Toma, "Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku", *POF*, 16-17/1966-67, Orijentalni institut u Sarajevu, 1970, 93-99.
- Popović, Toma, "Upravna organizacija hercegovačkog sandžaka u XVI veku", *POF*, XII-XIII, Orijentalni institut, Sarajevo 1962-63, 75-120.

- _____, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, Srpska književna zadruža, Beograd 1973.
- Stanojević, Gligor, “Borba crnogorskih, brdskih i hercegovačkih plemena protiv turske vlasti, XVI– XVIII” u: *Crna Gora*, Književne novine, Beograd 1976, 176–216.
- Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmani*, 2, Kültür Bakanlığı ve Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, Istanbul 1996.
- Šabanović, Hazim, “Grad kao vojno-upravno i privredno središte u XVI i XVII veku” u: *Istorija Beograda 1*, Prosveta, Beograd 1974, 323-381.
- _____, *Turski izvori za istoriju Beograda, knj.1, sv. 1. Katastarski popisi Beograda i okoline 1476-1566*, Istorijski arhiv Beograda, 1964.
- Šundrica, Zdravko, “Otrovi u Dubrovačkoj Republici” u: *Tajna kutija Dubrovačkog arhiva,2*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Zagreb - Dubrovnik 2009, 153-232.
- Türk, Hacı Ahmet Arslan, *Bir Bürokrat ve Yatirimci Olarak Kanuni Sultan Süleyman'in Veziriazami Rüstem Paşa*, Istanbul 2011. (neobjavljena doktorska teza).
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Onaltıncı Yüzyıl Ortalarında İslamiyeti Kabul Etmış Olan Bir Boğdan Voyvodası”, *Bellekten*, c. XVII, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1954, 83-87.
- _____, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- Yıldız, Murat, “Bahçeden Kışlaya Üsküdar Bahçesi”, u: *3. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu bildirileri*, 25-26 Mayıs 2015, İstanbul 2015, 379-442.
- Zirojević, Olga, *Tursko vojno uređenje u Srbiji 1459-1683*, Istorijski institut, Beograd 1974.